

کشمیر وچ نویں پنجابی نظم دی روایت

Abstract:

Among the founders of new Punjabi poetry, Sharif Kunjahi has the status of "Imam". He remains the first poet to introduce modern poetry into the Punjabi. This movement was later carried forward by Amrita Pritam. This trend was also adhered to by the Punjabi poets of Kashmir who added a lot to the tradition. Their poetry not only seems to be moving along with the main and larger wave of Punjabi, but also glimpses the very cultural aspects of Kashmir. In this article, an attempt has been made to present the thoughts of all the poets of modern poetry who seem to play an important role in enriching this tradition. An effort has been made not to ignore the poets with individuality on the intellectual and thematic level. That is why the poets who migrated from Kashmir and settled in Pakistan, India, England and Canada have also been included in it so that the trend and tradition of the New Poem in Kashmir be elaborated accordingly.

Keywords: *Punjabi Poetry, Sharif Kunjahi, Imam, Movement, Tradition, Wave of Punjabi, Cultural.*

نظم دے لغوی معنی ”موتیاں دی لڑی“ نیں۔ موتیاں نوں لڑی وچ پرونا اے:
 ”ادبی اصطلاح وچ نظم توں مراد شعراں دا اوہ مجموعہ اے جیہدے وچ کوئی
 اک مرکزی خیال ہوندا اے۔ بہت زیادہ شعر ہوون دی صورت وچ خیال دی

درجہ بدرجہ بڑھوتری ظاہر کرن خاطر شعراں نوں مختلف حصتیاں وچ ونڈ لیا جاندا
اے۔ تاں بے نظم دے معنی تے مفہوم واضح ہو سکے۔“ (1)

نظم وچ اکوخیال یا تصور نوں موضوع بنایا جاندا اے تے ایہدے وچ شعراں دی گنتی دی
کوئی حد مقرر نہیں ہوندی صرف خیال دے تسلسل نوں مکھ رکھیا جاندا اے۔ نظم لئی کسے وی موضوع
نوں چنیا جاسکدا اے۔ ایسے طرح ایہدے لئی کسے خاص ہیئت نوں اختیار کرنا وی ضرور نہیں ہوندا۔
نظم، غزل دی ہیئت وچ وی لکھی جاسکدی اے تے مثنوی، سائیت، معری، آزاد یا نثری ہیئت وچ
وی نظم تخلیق ہوسکدی اے پنجابی شاعری نے نویں نظم دا تصور انگریزی تے اردو توں لیا اے تے
آزاد نظم تے معری نظم دارواج ایہناں دونوں زبانوں وچ انگریزی نظم دی راہیں آیا اے۔

1857ء توں بعد جدوں دلی دا علمی شیرازہ کھل گیا تے دلی کالج وی بند ہو گیا۔ دلی کالج
دے پرنسپل ٹیلر نوں قتل کر دتا گیا تے امام بخش صہبائی نوں انگریزاں نے پھانسی چڑھا دتا۔ اردو کالج
نوں اگ لادتی گئی تے کتب خانہ لٹ لیا گیا۔ مولوی محمد باقر نوں وی سزائے موت سنائی گئی۔ ایہہ
اوہ دور سی جدوں دلی کالج اپنے عروج تے سی پر سیاسی بحران کارن ایہہ کالج تباہ برباد ہو کر رہ گیا
1864ء وچ اردو کالج دوبارہ شروع ہو یا پر اپنی ساکھ نہ بنا سکیا ایس لئی 1877ء وچ کالج بند کر دتا
گیا تے اردو دے ادیبوں تے عالماں لاہور دا رخ کیتا۔ علم دا دیو ابال کے لوکائی نوں رستہ دکھاؤن
والے ایہناں عالماں تے ادیبوں وچ مولوی کریم الدین احمد، پنڈت من پھول، مولوی سید احم
دہلوی، الطاف حسین حالی، پیارے لعل آشوب، دُرگا پرشاد نادر تے محمد حسین آزاد ورگے سرکڈھویں
لوک شامل سن بقول ڈاکٹر انور سدید:

”اردو کی مشعل نے قرن اول میں شمال سے جنوب کی طرف سفر کیا تھا۔ دلی
کے عہد میں واپسی کا سفر شروع ہوا تو یہ دلی آ کر رُک گئی اور پھر آخری بار لکھنؤ
میں چمکی۔ 1857ء کے بعد یہ مشعل شمال میں اپنے سابقہ وطن کی طرف سفر
کرنے لگی اور تھوڑے ہی عرصے میں لاہور کو اردو کے ایک نئے اہم مرکز کی
حیثیت حاصل ہو گئی اور دلی کے ٹوٹے ہوئے ستارے آہستہ آہستہ اس شہر میں
جمع ہونے لگے۔“ (2)

لاہور وچ 1856ء وچ بنن والی ”انجمن اشاعت مطالب مفیدہ پنجاب، جیہڑی بعد وچ
”انجمن پنجاب“ دے ناں نال مشہور ہوئی تے نویں نظم دے فروغ دے کم وچ مدھلی رات کیتی تے
نویں نظم دے مشاعر یاں دا سلسلہ شروع کیتا تے غزل دی بجائے نظم دا موضوع دتا جاندا سی۔ ایس
سلسلے وچ مولانا الطاف حسین حالی تے مولانا محمد حسین آزاد نے اپنی شاعری راہیں نویاں شاعراں

دی تربیت داکم کیتا تے ایس تحریک دے اثرات برصغیر وچ دور دور کھل گئے۔ برصغیر وچ نویں نظم دا مڈھ ایہناں مشاعریاں نال ای بھچیا تے نظم تیزی نال اگے ودھن لگ پئی۔ ایس کم نوں اوہدوں ہور وی آسرا ملیا جدوں 1930ء توں بعد انگریزی ادب نال جڑے ہوئے پڑھے لکھے لوک نویں نظم ول آئے نویں نظم دے فروغ لئی ترقی پسند تحریک تے حلقہ ارباب ذوق دونوں نے بھرپور کردار ادا کیتا اے تے ایہناں دونوں تحریکاں راہیں میراجی، ن مر راشد، فیض، ساحر، تصدق حسین خالو، اختر الایمان، قیوم نظر، مجید امجد تے علی سردار جعفری ورگے سرکلہویں شاعر سامنے آئے جنہاں نے ایس صنف نوں دو جیاں صنفاں دے برابر کھڑا کر دیتا۔

نویں نظم دے فروغ وچ اک پاسے جے ترقی پسند شاعراں دا عمل دخل وکھالی دیندا اے تے دوجے پاسے میراجی تے مولانا صلاح الدین احمد وی اک تحریک دی شکل وچ نظر آؤندے نیں۔ نویں نظم دے فروغ وچ ماہنامہ ”ادبی دنیا“ دا کردار بڑا صلاحین جوگ اے۔ ”ادبی دنیا“ وچ میراجی ہر مہینے سارے ادبی رسالیاں وچ چھپن والیاں نظماں چوں اک نظم منتخب کردے تے اوہدے اُتے تنقیدی نوٹ لکھدے ایہدے نال نویں نظم دی پڑمنت دا ول وی۔ قارئین نے سکھیا تے نویں نظم نوں اگے ودھاون والے تازہ دم شاعر وی سامنے آئے۔

میراجی دے ”ادبی دنیا“ وچ چھپن والے تبصرے تے تجزیے نظم دے نال نال تنقیدی لئی وی اک راہ بناندے وکھالی دیندے نیں۔ اوہناں نقادوں دیا کہ شاعر دے ناں ول نہ ویکھو اوہدی تخلیق ول دھیان دیوتے تخلیق دے معیار نوں پرکھوتے اوہدے بارے گھل کے گل کردتے بہیت نالوں خیال نوں مرکز بناؤ کیوں جے خیال ای اصل شے ہے۔ 1936ء دے نیڑھے نیڑھے جدوں ترقی پسند تحریک تے جدیدیت دی تحریک اگے کچھ شروع ہوئے اوہدے ای زمانے وچ پنجابی وچ وی نویں نظم دا رواج مڈھ بھدا نظر آؤندا اے۔ منظوم قصہ کاری توں اگے ودھ کے نویں نظم ول رجحان ہوندا اے تے نویں زندگی دے نویں رنگ تے مسائل اپنے اظہار لئی نویں پیمانے دی تلاش وچ نظر آؤندے نیں۔ ایس تبدیلی نوں ڈاکٹر انعام الحق جاوید اک نرم تبدیلی قرار دیندیاں ہوئے لکھدے نیں:

”شاعری دے منظوم داستانوں توں موضوعاتی نظماں ول آن دے ایس عمل

نووں اک نرم جیہی تبدیلی نال تشبیہ دتی جاسکدی اے پر 1936ء توں بعد دا

زمانہ شاعری وچ اک موڑ دی حیثیت رکھدا اے کیوں جے نویں نظم یا آزاد نظم

نے ایس دور وچ جنم لیا۔“ (3)

پنجابی شاعری وچ داستانوں توں موضوعاتی نظم ول آؤن دی تحریک وی دراصل انجمن

پنجاب دے مشاعر یاں توں حاصل ہوئی کیوں جے ایس تحریک دے شاعر پنجابی زبان توں ناواقف نہیں سن تے فیر لاہور تے پنجابی زبان تے ادب دا اک مرکز مٹھیا جاندا اے۔ پر ایس دور وچ وی پابندی نظماں دیاں مختلف ہئیتیاں وچ اظہار کرن والے اکثریت وچ نظر آوندے نہیں تے نویں لیہہ تے ٹرن والے ہالی تیک انگلیاں تے گنے جاسکدے سن۔ پر روایتی ہئیتیاں وچ وی ہن گل کرن دا ڈھنگ بدلدا پیاسی۔ ایس دور دے بارے ڈاکٹر انعام الحق جاوید آکھدے ہیں:

”اک پاسے پابند تے موضوعاتی نظماں دی لہری جیہدے وچ موہن سنگھ ماہر، مولابخش گشتہ، استاد عشق لہر، بابو کریم، عبدالغنی وفا، رمضان ہمد، فیروز دین شرف، استاد گام تے ہور بہت سارے شاعر حصہ پارہے سن تے دو جے پاسے امرتا پریتم تے شریف کجاہی وغیرہ سن۔“ (4)

نویں پنجابی نظم تے نویں اردو نظم دی عمر وچ تھوڑا ای فرق اے پر اردو نظم پنجابی نظم توں ڈھیر اگے اپڑ گئی اے۔ ایہدی اصل وجہ داکھوج لاؤنا وی ضروری اے حالانکہ پنجابی وچ داستان گوئی تے کافی صنف موجود اے جیہدے وچ بڑا اعلیٰ سرمایہ موجود اے۔ خصوصی طور تے ویکھیا جائے تے بلھے شاہ تے شاہ حسین دے ہاں کافی وچ جیہدی علامت نگاری موجود اے اوہ آسانی نال نویں نظم دا مڈھ بن سکدی اے پر ساڈے شاعر اں پوری طرح ایس توں لا بھ میس چکیا اوہدی وجہ نو کلاسیکی دور دے شاعر اں دی کمزوری اے جے کرنو کلاسیکی دور وچ اردو وانگ کوئی اقبال ورگا شاعر آیا ہوندا تے نویں پنجابی شاعری دا ایہہ حال نہ ہوندا نوید شہزاد ہوریں ایس گل نوں کجھ ایسراں بیان کردے نہیں:

”پنجابی شاعری کا نوکلاسیکی عہد، پنجابی کلاسیک اور پنجابی شاعری کے نئے دور کے درمیان دبا ہوا محسوس ہوتا ہے۔ اس دور کی کوئی آواز ایسی نظر نہیں آتی کہ جو اس درمیان (نوکلاسیکل) عرصے کو شناخت سے ہم کنار کرتی۔ میں سمجھتا ہوں کہ نوکلاسیکل پنجابی شاعری، پنجابی کلاسیکی شاعری کا ”اختتامیہ“ اور نئی پنجابی شاعری کا ابتدائیہ ہے۔ سو اسی کارن یہ اپنی علیحدہ شناخت سے محروم دکھائی دیتی ہے۔“ (5)

ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی توں لے کے تے زاہد حسین تیک نویں نظم دے نقاد شریف کجاہی ہوراں نوں نویں شاعری دا امام تسلیم کردے نہیں کیوں جے سبھ توں پہلاں جدید رنگ وچ اوہناں ہی دی نظم ساہنے آوندی اے اوہ امرتا پریتم تے دو جے شاعر اں توں ایس لئی وی زیادہ اہم نہیں کیوں جے اوہناں دی شاعری دا آغاز اردو نظم توں ہو یا تے اوہناں دی نظم دا تجزیہ میراجی ورگی شخصیت تے

”ادبی دنیا“ وچ کیتا۔ اک اجیہے شاعر دا پنجابی زبان وچ اظہار کرنا بڑا اہم اے۔ ایہناں دی نظم ”پسپائی“ تے گل کردیاں ہویاں میراجی نے لکھیا۔

”آپس اجالا ہے، پاس تاریکی، شروع سے یہ تصور انسانی زندگی میں چلا آیا ہے اور شاعری میں بھی، چاہت سے بھرپور دلوں کے لیے ان دونوں کیفیتوں کو باہمی کش مکش توجہ کا مرکز رہی ہے۔ گھر کو دل کا استعارہ کہا جاتا رہا ہے۔ اور یوں پاس سے پُر سینے کو کلبہ تاریک، اندھیری کیٹا، خانہ وہاں اور بہت کچھ پکارا جاتا رہا ہے۔ لیکن اب تک اس تاریکی، دل کی تاریکی کی تشبیہ میں کوئی حقیقت پرستانہ مماثلت پیدا نہ ہوئی تھی۔ آج نئی زندگی کی نئی باتیں اچھوتی صورتوں میں ہماری شاعری پر اثر انداز ہو رہی ہیں۔ اس کی ایک مثال یہ نظم ہے۔“ (6)

میراجی دلوں ایس نظم نوں آس تے بے آسی دی ترجمان قرار دیناں کوئی نکی گل نہیں کہ ایس نوں نظر انداز کیتا جاوے۔ ایس سطح تے صلاحتا نوں بعد کسے شاعر دا اپنی ماں بولی ول پرتتاں بڑا اہم اے۔ ایس توں پہلے کہ میں اپنی گل بات نوں اگے ٹورے شریف کجی ہی ہوراں دی ساری نظم صرفہ پڑھاناں چاہواں گا کیوں جے ایہہ نظم ای اگے ٹر کے نوں پنجابی نظم دا مڈھ بنی اے۔

کیوں جگاتے ہو مرے سینے میں اُمیدوں کو؟

رہنے دو، اتنا نہ احسان کرو

میں تو پردیسی ہوں اور آئی ہوں دودن کے لیے

کل چلی جاؤں گی یا پرسوں چلی جاؤں گی

اور پھر آنے کا امکان نہیں

روز یوں گھر سے نکلنا بھی تو آسان نہیں

کیوں جگاتے ہو مرے سینے میں اُمیدوں کو؟

کیوں جلاتے ہو مرے دل کے چراغ؟

میں نے یہ سارے دیئے خود ہی بجھا ڈالے ہیں

آپ اس بستی کو تاریک بنا رکھا ہے

جس طرح جنگ کی راتوں کو بڑے شہروں میں

بتیاں خود ہی بجھا دیتے ہیں

زندگی کے سبھی آثار مٹا دیتے ہیں

اس طرح

میں نے یہ سارے دیئے خود ہی بجھا ڈالے ہیں
 آپ اس بستی کو تار یک بنا رکھا ہے
 اس پہ ہر رات نئے حملے ہوا کرتے تھے
 آسمانوں سے کئی دشمن جاں طیارے
 انہیں شعور کا نشانہ رکھ کر
 بم گرا جاتے تھے اور آگ لگا جاتے تھے
 اس کو تار یک ہی تم رہنے دو
 دل کی دنیا میں اجالا نہ کرو
 میری امیدوں کو مدہوش پڑا رہنے دو
 تم نہیں مانو گے؟
 تم دیکھتے ہی جاؤ
 اچھا دیکھو
 لوجلاؤ مرے سینے کے چراغ
 دل کی بستی میں چراغاں کر دو

پھر مرے جینے کا۔ یا مرنے کا۔ سماں کر دو (7)

نویں پنجابی شاعری وچ نویں نظم دا وی بڑا حصہ اے تے ایہہ وی نویں نظم ورگوں اک
 نویں صنف دے طور تے پنجابی وچ آئی سی پر دونوں صنفوں وچ اوہناں بھرواں کم نہیں ہوسکدا کہ
 اسیں آکھ سکے کہ ایہہ بلھے شاہ، شاہ حسین، وارث شاہ، سلطان باہوتے میاں محمد بخش دی شاندار
 روایت تے اُساری ہوئی عمارت اے۔ نویں پنجابی شاعری دی ایس روایت بارے گل کردیاں
 ہویاں محمد اکرم سعید ہوریں لکھدے نیں:

”نویں پنجابی شاعری دا موڈھی شریف کجاہی نوں آکھیا جاسکدا اے تے اج
 نویں نظم جامونہہ متھا سنوارن، وچ جو شاعر سرگرم نیں اوہناں وچوں احمد راہی،
 قیوم نظر، باقی صدیقی، افضل احسن رندھاوا، منیر نیازی، الطاف قریشی، سلیم
 کاشر، علامہ غلام یعقوب انور، رؤف شیخ، شفیع عقیل، ڈاکٹر رشید انور، احمد ظفر،
 بشیر منذر، نجم حسین سید، فخر زمان، عارف عبدالمتمین، اقبال صلاح الدین، امین
 خیال، غلام مصطفی بسمل، تنویر بخاری، ڈاکٹر اسلم رانا، محمد اسمعیل بھٹی، راشد حسن

رانا، شوکت علی قمر، محمد اسلام شاہ، محمد اقبال نجمی اجمل وجیہہ، ناصر آغا، تنویر قاضی، ریاض راجی، کنول مشتاق، صابر نوید، امجد حمید محسن، شفیق قریشی، سجاد مرزا، جمشید ماہی، سلیم احمد سلیم، رخشندہ جبین، رمضان شاہد، طارق عزیز تے ہور سرکڈھویں شاعر شامل نیں۔“ (8)

جدوں اسیں کشمیر دی شاعری دی روایت اُتے جہات پانے آں تے سہا ہنوں احساس ہوندا اے کہ نویں نظم دی روایت پنجابی دی مین الٹرم نال ٹردی نظر نہیں آوندی۔ گج شاعر ایسے ضرور نیں پر مجموعی طور تے صورت حال ایڈی چنگی نیں فیروی ایہہ ساری روایت صلاحین جوگ اے کیوں جے مرکز توں دور رہ کے فکری سطح تے اگے ودھان سوکھالا نیں ہوندا تے پراؤج وی ہر خطے دا اپنا اک مزاج وی ہوندا اے تے اوس مزاج توں دکھ ہو کے اگے ودھن نال فن دے تقاضے پورے کرناں وڈی اوکڑ بن جاندی اے۔

”کشمیر وچ شاعری دے نویں دور تے جہات پائی جاوے تے سبھے شاعراں توں پہلاں جوگی جہلمی (1908ء-1998ء) تے نظر پیندی اے۔ ایہہ کھڑی شریف وچ پیدا ہوئے تے جہلم وچ وسوں کیتی تے پنجابی نویں نظم وچ اپنی وکھری سیہان بنائی۔ اوہناں دی شاعری وچ گیت تے غزل دا ملاپ دکھالی دیندا اے۔ لفظاں دی تکرار نال روانی تے غنایت پیدا کر دے نیں تے پنجابی حلقیاں وچ قدر دی نظر نال ویکھے جاندے نیں۔ ایہناں دی شاعری وچ پیار، محبت تے دنیا دی بے ثباتی دا جھلکار لبھدا اے جوگی جہلمی ہوریں 1998ء وچ فوت ہوئے۔“ (9)

جوگی جہلمی ہوراں دی شاعری تے میاں محمد بخش دی شاعری دے اثرات موجود نیں پر اوہناں ایس نوں کجھ کجھ اپنے رنگ وچ رنگ لیا اے تے اپنا دکھرا لہجہ تے آہنگ بنان وچ کامیاب ہو گئے نیں۔ اوہناں کلاسیکی رنگ نوں نویں رنگ وچ ڈھالن دی کامیاب کوشش کیتی اے۔ اسیں ایہناں نوں نوکلاسیکی شاعراں تے نویں شاعراں دی وچکارلی گری وی قرار دے سکدے آں پر اکثر جا پدا اے کہ اوہ نویں نظم دے نیڑے نیڑے اپڑ گئے نیں۔ اوہناں دی شاعری وچ ونگی لئی اک نظم ویکھو:

چاننی

ویہنی آن چرو کے دی جھرو کے وچوں ہٹ ہٹ
چناں متوں لگدی پیاری تیری چاننی

نچن کوارے ناچ کرناں کواریاں ایہہ
 چناں توں کوارا ایں کوارى تیری چاننى
 ٹانواں ٹانواں تارا کوئی کتے کتے وسدا اے
 کتے کتے گوٹا تے کناری تیری چاننى
 اُچے نیویں بے سارے طور مینوں جاپدے نیں
 دور دور کرناں کھلاری تیری چاننى
 خیال نوں پتلا پتنگ تیرا چاننا اے
 پونڈواں ایہہ لور اے نیاری تیری چاننى
 سرک ویلے دن جدوں ابھرنے دے نیڑے دُھکے
 پھکی پھکی پیندی جائے واری تیری چاننى
 ویہندیاں ای ویہندیاں جاں نئی نئی پوہ پھٹی
 اڈ گئی مار کے اڈاری تیری چاننى (10)

مولانا محمد اسماعیل ذبیح (1914ء-1996ء) مزاج پاروں نوکلاسیکی نیں تے ایہناں دی
 شاعری وچوں نویں نظم دی جھکاروی نظر آؤندی اے۔ ایہناں پابند نظم راہیں نویں طرز احساس نوں
 قبولن داکم کیتا اے۔ ایہناں کشمیر دی آزادی دی تحریک وچ بھرویں رات کیتی تے فیرائس پاداش
 وچ پاکستان آؤناں پئے گیا۔ اتھے آکے وی اپنی جدوجہد نہیں چھڈی قلم راہیں تے عملی جدوجہد
 راہیں آزادی لئی کم کردے رہے۔ کجھ دیر امرتسر وچ وطن دی یاد دارنگ بڑا گوڑھا ہے۔ آزادی دی
 تحریک نال جرات پاروں شاعری وچ مزاحمتی تے ترقی پسند رنگ چوکھا اے اک وگی ویکھو:

کھول اکھ تے ویکھ چو فیئر اپنے
 بدل گیا اے جگ جہان ہُن تے
 رنگ ڈھنگ زمانہ کو ہور ہو یو
 بدل گئی زمین آسمان ہُن تے
 دنیا علم کا نور میں ہوئی روشن
 بدل گیا گیو ہرجا انھان ہُن کے (11)

پنجابی شاعری دی روایت عشقیہ قصیاں تے صوفیانہ شاعری نال مل کے بنی اے۔ دیہویں
 صدی جیہڑی کہ دنیا وچ انقلابات دی صدی مٹھی جاندی اے۔ ایہدے وچ زندگی نے پاسہ پرتیا
 تے بہت کجھ بدل گیا پر انیاں ریتاں رسماں بدلدے ویلے دا ساتھ دین توں بے بس سن۔ اوہ اک

اک کر کے ختم ہوندیاں گئیاں یا فیہر ایہناں دا حلقہ سنگھڑ دا گیا۔ پہلی جنگ عظیم دے بعد ای مغرب وچ وی نویں نظم دا رواج ہويا۔ ایس لئی ایہہ نہیں آکھ سکدے کہ پنجابی تے اردو وچ نویں نظم دی روایت دیر نال متعارف ہوئی سی ایس بارے جا نکاری دیندیاں ہوياں نویں نظم دے سرکڈھویں نقادسرفراز حسین قاضی کجھ ایسراں دس پاؤندے نیں۔

”پہلی جنگ عظیم توں بعد نویں نظم پنجابی شاعری وچ گھل کے ساہمنے آوندى اے۔ پنجابی دی ای گل نہیں بلکہ دنیا دیاں دو جیاں ادباں وچ وی نیڑے تریڑیا یسے ویلے ای نویں نظم نے جنم لیا۔ 1913ء دے لگ بھگ مغرب وچ ایہہ ساہنوں لبھدی اے۔ ٹی ایس ایلپیٹ، اذرا پاؤنڈ، جے، جی فلچر، رچرڈ رچرڈ ایلڈگن، ٹی ایس ملٹ تے ہلڈا ڈولٹل وغیرہ دے ناں ساہمنے آؤندے نیں۔“ (12)

اردو وچ نویں نظم وچ بڑا بھرنواں کم ہويا اے پر ایہہ کم انگریزی یا دنیا دیاں دوسریاں زباناں دے کم دے برابر فیروئی نہیں مٹھیا جاسکدا تے پنجابی وچ تے ایس توں بوہت ای گھٹ کم ہويا اے۔ ایس دانٹارا کریئے تے ایسں سبھ توں پہلاں جس نتیجے تے پڑدے آں کہ پنجابی زبان دا مزاج تے روایت ای نویں نظم دی ترقی وچ رکاوٹ بنیا اے۔ پر کجھ شاعراں ایس رکاوٹ نوں اپنے راہ دی اوکڑ نہیں بنن دیتا تے نویں نظم نوں اپنی زبان دے مزاج نال جوڑ کے اک نواں رستہ کڈھیا اے تے ایہہ دسیا اے کہ پنجابی زبان وچ بڑی گنجائش موجود اے۔ امرتا پریتیم، شریف کجاہی، نذیر قیصر، نسرین انجم بھٹی، سارا سنگھتہ منیر نیازی، الطاف قریشی، راجہ صادق اللہ، محمود اعوان تے رفاقت حسین ممتاز دے ناں ایس حوالے نال سرکڈھویں دکھالی دیندے نیں۔

باقی ادب وچ عموماً تے شاعری وچ خصوصاً اسلوب یا طرز اظہار دی بڑی اہمیت اے۔ اسلوب تخلیق کار دی شخصیت دا عکس ہوندا اے۔ ایہہ عکس جنہاں کو اگھڑواں تے نوکھلا ہووے گا اوہناں ای شاعر وڈا سمجھیا جاوے گا۔ اسلوب ای تے فن دی بنیاد اے۔ ساڈی لوک شاعری اُتے تے ساڈی ثقافت دا رنگ گوہرا ہونا ای سی۔ ساڈی کلاسیکی روایت اُتے وی اردو دے برخلاف مقامی رنگ بوہت گوڑھا نظر آؤندا اے۔ ایسے لئی ایہہ شاعری ساڈے دلاں دے نیڑے جا پدی اے۔ پر ساڈے نویں شاعر نے مقامی رنگ نوں چھڈ دیتا اے تے ایسے لئی ایہہ شاعری لوکائی دا مسئلہ نہیں رہی۔ محمد اکرم سعید ہوراں دا آکھنا اے کہ ساڈی شاعری دا مڈھلا مزاج پینڈو وسیب نال جڑت رکھدا اے تے ایسے نوں مکھ رکھ کے ای وڈی شاعری ہوسکدی اے۔ اوہ ایس کھتر وچ جانکاری دیندیاں ہوئے دسدے نیں:

”شاعری وچ ایس طرز اظہار نوں لیندے آں طرز اظہار توں ای کسے خطے دی تہذیبی تے ثقافتی زندگی نوں ایس جان سکدے آں۔ ایہدے توں سانوں اندازہ ہوسکدا اے کہ ایہدے وچ کئی لطافت اے تے کئی نفاست، جدوں اس طرز اظہار دا لوک تے کلاسیکی شاعراں دا مطالعہ کردے آں تے پتہ لگدا اے کہ طرز اظہار تے مقامی رنگ بڑا گوڑھا اے۔ پنجاب دا مخصوص مزاج ساہنوں اتھھے دکھالی دیندا اے۔“ (13)

پنجابی زبان دے مزاج وچ پینڈورہ تیل تے وسیب دا بیان تے ہن نویں شاعر کولوں امید نہیں کرنا چائیدا پر مقامی رنگ دی آس تے رکھی جاسکدی اے۔ شہراں دی زندگی تے رہتل وچ ہن مغربی رنگ اگھڑوا پیا اے ایس لئی ایس نویں رنگ وچ مقامی رنگ نوں ملناں بوہت ضروری ہو گیا اے۔ تاں جے اسیں اپنی پہچان تے سیہان برقرار رکھ سکے جدوں اسی کشمیر دی شاعری ول دھیان دیندے ہاں تے پروفیسر محمد اکرم طاہر (1932ء تا 2020ء) تے نظر پیندی اے۔ آپ کشمیری النسل سن تے پنڈت پور سلہو ترا ضلع گوردا سپور وچ پیدا ہوئے۔ مڈھلی تعلیم شیخوپورہ توں حاصل کیتی کیوں جے ایہناں دے والد محکمہ تعلیم وچ مدرس سن تے اوہناں دناں وچ شیخوپورہ اپنیاں ذمہ داریاں نبھا رہے سن۔ ایہناں دی نظم نویں نظم دے معیار تے دی پوری اتر دی اے تے ایہدے وچ مقامی رنگ وی موجود اے۔ ایہناں دیاں پنجابی نظماں دا مجموعہ ”پوتھی کالیاں راتاں دی“ 1999ء وچ لاہورتوں چھاپے چڑھیا۔

محمد اکرم طاہر ہوراں نے پنجابی دی ڈھیٹ لفظی ورتی اے تے ایہہ لفظی نویں ہیئت وچ بڑی سواد لی جا پدی اے۔ اوہناں دے شعری مجموعے وچوں وگی لئی۔ اک نظم چوں اقتباس پیش ہے:

اسیں آں امبروں ٹٹے تارے
کرماں مارے
آپنی اگے سڑدے بل دے
نگری نگری چانن کردے
تے جد ڈب دے
دوہاں جیہی سویرا بھر دی
سورج دی سچی رشنائی
ہر گھر دے ویڑھے نوں بھر دی

اسیں ترے جائے نی مائے
تیری خوشبو، تیرا چانن لے کے
ہر ہر نگری کا وچ جاواں گے (14)

بوٹا خاں راجس تے ڈاکٹر صابر آفاقی بڑے باصلاحیت شاعر سن پر ایہناں نویں نظم دے
کھیتیر وچ کوئی کم نہیں کیتا خاص طور تے ڈاکٹر صابر آفاقی چاہندے تے نویں نظم تے بھرواں کم
کر سکلدے سن جیہڑا نہیں ہو سکیا۔

کاشر (1934ء-20) پنجابی شاعری دا اک سرکلڈھواں شاعر اے۔ پر اسی دا مڈھلا حوالہ
غزل اے پر ایہناں غزلاں دے نال نال نظمائی وی لکھیاں نیں۔ بے شک ایہہ نظماں پابند ہنیت
وچ نیں تے غزل دے فن توں زیادہ نیڑے نیں فیرو وی ایہناں نظماں وچ نواں انگ ضرور
لشکارے ماردا اے ایہناں دی شاعری بارے دس پاوندیاں ہویاں اُچ کوئی دے شاعر احمد راہی
لکھدے نیں:

”ایس دور وچ جیہناں شاعراں نے اپنی رت نال پنجابی شاعری دی آبیاری
کیتی اے۔ سلیم کاشر اوہناں دے موڈے نال موڈا جوڑے دکھالی دیندا
اے۔ سگوں جے ایہہ آکھ دتا جاوے پئی او اوہناں توں اگے اے تاں ایہہ
کوئی مبالغہ نہیں ہووے گا۔ اوہنے اپنی نظماں وچ ہر اوس خیال تے مضمون
نوں بڑے سلیقے تے ہنر نال سمویا اے۔ جیہدے بارے ایہہ کہیا جاندا سی
پئی شعر دا سوہل پن ایہدے بھارتھلے آکے تڑک جاوے گا۔“ (15)

سلیم کاشر ہوراں دی نظم چوں ونگی لئی کجھ شعر دیکھو:

اج ویکھ نے سچیا منائیاں
کجھ کہہ رہے تیرے پہاڑ نیں
تینوں دس تے مجبور نیں
جو جو وچ سینے ساڑ نیں
ایہہ اوہ تیرے پہاڑ نیں
جنھاں لئی توں گھل کے آکھیا
میں دھرت تے مکھاں لائیاں نیں
ایہہ ہتھیں کم سنواریا
ایہہ ہو گئے لہولہان نیں

ایہناں لال پوشا کاں رنگیاں
ایہناں اڈ کے سوئیاں جھولیاں
تیرے کول خیراں منگیاں (16)

اجوکی نظم دے اک مہمان شاعر الطاف قریشی (1937ء-1980ء) مظفر آباد وچ پیدا ہوئے تے بی اے کرن توں بعد ریڈیو پاکستان وچ پروگرام پروڈیوسر دے طور تے ملازم ہو گئے۔ اپنی ملازمت دی وجہ نال مظفر آباد، راولپنڈی لاہور تے پاکستان دے دو جے وڈے وڈے شہراں وچ رہن دا موقع ملیا تے ریڈیو پاروں اوہناں نوں اپنا ادبی سفر طے کرن وچ بڑی آسانی ہوئی۔ الطاف قریشی ہوراں کشمیری ہونڈیاں ہویاں وی پنجاب دی مٹی نوں اپنا مان بنا لیا سی۔ تے پنجابی زبان نوں اپنے تخلیقی اظہار دا وسیلہ بنایا تے ”اکھیاں دے پرچھاویں“ ورگا اعلیٰ مجموعہ پنجابی زبان نوں دان کیتا۔ ایہناں دی شاعری وچ کشمیر تے پنجاب دے تھلویں طبقے دی معاشی، سماجی تے ثقافتی حیاتی دے جھلکارے صفحے صفحے کھلے ہوئے نیں۔ انسانی کرب تے دکھ دیاں کہانیاں اوہناں دیاں نظماں دے موضوع نیں۔

الطاف قریشی ہوراں دیاں نظماں نوں پڑھدیاں ہویاں جیہڑا احساس بار بار اُبھر کے سامنے آؤندا اے اوہ اک سمجھ نہ آؤن والی چنتا اے۔ رنج لگدا اے جیویں شاعر ہر ویلے آپوی وی ہر اسے ہر اسے رہندے نیں تے پڑھن والیاں نوں وی ڈراوندے رہندے نیں۔ پر ایہہ ڈر منیر نیازی دی شاعری دے ڈرنوں اڈھ اے ایہہ اک اپنا پس منظر اے۔

نویں نظم بارے جدوں اسیں سوچو اناں تے کھوج کاراں دی رائے پڑھدے ہاں تے ساہنوں الطاف قریشی دی نظم دے اسلوب نوں سمجھن وچ آسانی ہو جاندی اے جسراں سرفراز حسین قاضی دس پاؤندے نیں۔

”پرانی شاعری وانگوں پنجابی دی نویں شاعری (نظم) وی الجھی ہوئی نہیں اے۔ ابہام تے گریز دی صورت اول تے ہے ای نہیں تے جے کدھرے ہے وی تے بوہت ای گھٹ، قیاسوں دور دیاں گلاں ای شعر نوں الجھاندیاں نیں۔ پنجابی دی نویں شاعری وچ گلاں تے ”ماورا“ دیاں نہیں ہن۔ ایس لئی الجھن تے ابہام کدھرے وی نہیں پیدا ہویا۔ ہاں جتھے کدھرے ابہام جمن لگا اتے تے اتھے ای شاعر دی طبعی رومانیت پرستی کم آ جاندی اے۔“ (17)

الطاف قریشی ہوراں دی نظم وی کھنجل دار بھارت نیں اک جمالیاتی تے رومانی احساس نال پُرچی ہوئی نظم اے۔ ایس قسم دی نظم دی اصل طاقت اوہدے وچ جذبے دی گہرائی نال جڑی

ہوئی ہوندی اے۔ شاعر جذبیاں دی ڈوہنگیائی تے سچائی دے مہمہ تے شاعری دی عمارت اُساردا اے تے قاری لئی اک نویں تخلیقی جہت بناندا اے۔ الطاف قریشی ہوراں دی نظم ایسے سپین نال ابھر دی اے۔

نویں نظم وچ تشبیہاں تے استعاریاں دا نظام بڑا اہم اے۔ جدید طرز دی امیجری نویں بغیر نویں نظم حقیقی معنیاں وچ نویں نظم اکھوان دی حق دار نہیں ہوسکدی۔ پر امیجری دا جیہڑا تصور ایڈرا پاؤنڈ نے دتا اے اوہدے کجھ کجھ لشکارے ساہونں الطاف قریشی دی شاعری وچ نظر آوندے نیں۔ ایس ول دھیان دواندیاں ہو یاں سجاد حیدر ہوریں لکھدے نیں:

”تشبیہاں تے استعارے الطاف قریشی دے ہتھ وچ سنگتراش دے تیکھے

مونہاں والے اوزاراں وانگر گھڑت الیک دے نیں کجھ اچھے جیہڑے بندے

نوں اندروں باہر کجھ لیاوندے نیں کجھ اچھے جیہناں نوں ویکھ کے بندہ اکھاں

دیاں باریاں بند کر لیندا اے تے تصویر اندروں اندر بن دی، اُگھڑ دی تے

گوہڑی ہوندی رہندی اے۔“ (18)

الطاف قریشی ہوراں دی نظم وچ گہرائی زیادہ اے تے کھلا رکھٹ اے کیوں جے اوہناں دا لہجہ رومانوی اے تے رومانوی شاعر اپنے اندر ول بہتا توجہ دیندا اے باہر لی دنیا ول جے کر جھات ماردا اے تے ایتھوں وی کوئی اندر لی پیر دا بندوبست ای کردا اے۔ پر الطاف قریشی ہوریں ترقی پسند تحریک توں وی متاثر نیں پر جدوں اوہ خارجی مسئلیاں نوں شاعری دا حصہ بناندے نیں تے گل کجھ اوپری اوپری جا پدی اے۔ ”اکھیاں دے پرچھاویں“ وچ صفحہ نمبر 76 تے موجود اوہناں دی نظم ”کشمیر“ ایس صورت حال دی گواہی دیندی ہوئی نظر آوندی اے۔ ایہدے توں اڈھ ایہہ نکی جہی نظم پڑھو ایہدے وچ کئی گہرائی تے سچائی اے:

کجھی پیڑ

جے بندہ اتھرو بن جائے

پاکاں دا بوہا نہ گھل دا

مونہہ مونہہ بھریا ہو یا بھانڈا

لکھ چھلکے اک بوند نہ ڈھل دا (19)

چڑھدے پنجاب دی پنجابی اُتے ہندی دے اثرات چوکھے ہن تے لہندے پنجاب دی زبان اُتے ”عربی“ تے فارسی دا اثر گورھیا اے۔ ایس لفظالی ٹکھڑے نے پنجابی دا کھلا رکھ ودهایا اے ایس وچ کمتی نہیں آئی۔ مان سنگھ بھارگو (1937ء) دا تعلق پلاری ضلع پونجھ نال اے پر ایہناں

دی زبان وچ چڑھدے پنجاب دا چوکھا اثر اے۔ ایہناں دے دو شعری مجموعے ”تھکان (1965ء) تے دو جاسنگھرش (1972ء) چھاپے چڑھے نیں۔ ”سنگھرش“ نوں کشمیر ادبی اکیڈمی ولوں انعام وی دتا گیا۔ (20)

مان سنگھ بھارگو دیاں نظماں نثری نظم دے نیڑے نظر آوندیاں نیں جیہناں وچ کتے کتے قافیہ بندی وی اے پر ویکھیا جائے تے ایہ نظماں اجوکی پنجابی نظم وچ کوئی نواں دادھا قرار نہیں دیتا جاسکدیاں ایہناں اُتے چڑھدے پنجاب دے اجو کے شاعراں دا اثر موجود اے۔

جرنیل سنگھ گلاب (1939ء-2007ء) دیاں نظماں بھانویں پابند نظم دی ہیئت وچ نیں پر اپنی لفظی تے اسلوب پاروں ایہہ نویاں نظماں اکھوان دیاں حق دار نیں ایہہ شاعر دے نال نال کہانی کاروی سن تے اک کہانی کار ایہناں دیاں نظماں اوہلے ٹکیا صاف نظر آوندیاں اے۔

آندھی وگے جھکھڑ جھلے

اسیں پھکڑ ساناں کئیہ

چلیھے لگی لکڑ ڈھکھے

دُھندی جاوے ساناں کئیہ؟ (21)

محمد صدیق تھنا (1939ء) دیاں نظماں سدھیاں ساناں نظماں نیں جیہناں وچ سدھی ساناں گل کیتی گئی اے ناتے کوئی گہری علامت اے نہ کوئی استعارہ اے ایہہ نظماں اپنی ہیئت پاروں نویاں اکھواسکدیاں نیں فکر تے اسلوب پاروں بالکل نیں۔

اقبال عظیم چوہدری وی عمر صدیق تھنا دے انگ دے شاعر ہن تے ایہناں دا کل سرمایہ روایتی ہیئتاں وچ اے ٹکیاں نظماں جیہڑیاں چومصرعے دے چوکھے وچ الکیاں گئیاں نیں کجھ کجھ ترکیاں جا پدیاں نیں۔

الطاف قریشی ہوراں توں بعد جس نظم گونوں کسے حد تک اہم آکھیا جاسکدا اے۔ اوہ ڈاکٹر غلام حسین اظہر (1941ء-2004ء) نیں۔ ایہہ نسلاً کشمیری نیں تے کشمیر وچ ای جے پلے پر پاکستان بنن توں بعد گجرات دے پنڈت فتح آباد وچ آگئے تے پڑھ لکھ کے کالج وچ لیکچرار ہو گئے۔ ڈاکٹر وزیر آغا ہوراں نال ملازمت دے دوران سرگودھا وچ تعارف ہو یا۔ تے نوں نظم تے نوں تنقید توں واقفیت حاصل ہوئی۔ بوہتی توجہ تنقید ول دتی تے اک اہم تنقید نگار متھے گئے۔ کالج دے مچلے وچ وقتاً فوقتاً چھپن والیاں نظماں توں احساس ہوندا اے کہ جے کر ایہہ پنجابی نظم ول دھیان دیندے تے ایس کھیت وچ بھرواں کم کرسکدے سن۔

میرے پنڈ دی چھیڑی سکی

مٹی وچہ تریڑاں پینیاں
ایہہ مٹی وی کی اے لوکو
جے سمجھ تاں دستاں
مٹی دا میں آپ نمیر
کجھ نہ گھر چو پھولو آپے
میرے دل دا چیر (22)

کرت سنگھ انقلابی (1946ء) کشمیر دے اک اہم شاعر نیں۔ ایہناں دے تن شعری پراگے دستاویز (1985ء) چنتن اک وگدا دریا (1990ء) تے گلہم رگ (1998ء) چھاپے چڑھ چکے نیں۔ آپ پنجابی ساہت سبھا پونجھ دے جنرل سیکرٹری وی رہے نیں۔ ایس توں اڈ پنجابی سیاست سبھا جموں کشمیر دے پردھان وی رہے۔ ایہناں دے شعری پراگے دستاویز نوں پنجابی شاعری دی اُچ کوٹی دی کتاب متھیا جاندا اے۔ اک محقق ہوون دے ناطے پکّی پیڈی گل کردے نیں۔ ایہناں دے کلام دی ونگی تکو:

اج دی رات سُن گدھت پُری
چونسہ کنٹاں دے بھیت گھلے نیں
پل بھر نیور کھلو
وے ماہیا.....
آگئی پیڑاں دی کنو
مسکاناں دی مٹی اُتے
بلاں وچ سموئی بیٹھی
مخلاں دی خشبو
وے ماہیا.....
آگئی پیڑاں دی کنو (23)

محمد سلیم طاہر (1946ء) اجوکی نظم وچ اگھڑواں نال اے ایہناں دا مجموعہ ”تاتگھ تریل“ پنجابی شاعری وچ سوہنا اضافہ اے۔ ایس مجموعے نوں مسعود کھدر پوش ایوارڈ وی ملیا سی۔ ایہدے وچ نویں غزل تے نویں نظم دے لشکارے صاف دکھالی دیندے نیں۔ محمد سلیم طاہر بھانویں کشمیری نسل نال تعلق رکھدے نیں پر الطاف قریشی وانگوں ایہناں دی ادبی تربیت لاہور تے دوجے وڈیاں شہراں وچ ہوئی اے ایسے لئی ایہناں دے لہجے وچ کشمیری تھان لاہور دی جھلک نظر آؤندی اے۔

ایہہ نظم تے غزل دونوں میداناں دے شاہسوار نیں۔ وگئی لئی ایہناں دی اک نظم دے ہور ذرا دیکھو:

تیرے کولوں نکھڑ کے میں

خوش لیس و سیا

نہ اوہ گلاں کر دیاں اکھاں رہیاں میریاں

نہ اوہ ہسد اچہرہ

توں خبرے کس حال وچ ہوویں

رب کرے توں جگ جگ جیویں

سکھ دی نیندر مائیں (24)

محمد سلیم طاہر ہوراں دیاں نظماں اپنی نوکلنا تے سپین پاروں من کھچویں نیں۔ ایہناں

نظماں بارے جناب حفیظ تائب ہوریں آکھدے نیں:

”اوہ اپنی لہر وچ کئی لفظ اجے وی ورت جاندا اے جیہڑے نہ عام بول چال

وچ ورتے جاندے نیں تے نہ ای عام طور تے شاعری وچ اوہناں نوں جگ

دتی جاندی اے پر سلیم طاہر اجے لفظ ایس طریقے نال ورت جاندا اے کہ من

والیاں دے دلوں ”واہ“ نکل جاندی اے۔ ایہہ ادہی فنی پختگی دی بڑی وڈی

دلیل اے۔ اوہدیاں نظماں آزاد نیں پر ایہناں وچ کئی تھوئیں قافیے ایسے

بے ساختگی نال آوندے نیں جیویں پانی دے کٹھھے کونجاں اُتر رہیاں

ہوں“۔ (25)

ایہناں شاعراں توں اڈھ بلجیت سنگھ رینا (1958ء) شوکت ثانی (1971ء) اتے سنت

سندھو، وی ایس کھتیر وچ اہم ناں نیں۔ جتھوں تیک نویں امجری دے حوالے نال مجموعی طور تے

کشمیر دی شاعری دا تعلق اے تے ایس پکھوں ای شاعری کوئی بوہتی صلاحن جوگ نیں کیوں بے

اتبھے تصویر کاری دا عمل جدید امجری توں ہٹ کے روایتی طریقے نال نظر آوند اے۔ جتھوں تیک

ایہداز زندگی نال سرسانجھ اے تے ایہہ شاعری نظم دی اجوکی روایت و رگوں مثبت رویے دی حاصل

وکھالی دیندی اے بقول ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی:

”زندگی دے بارے وچ نویں پنجابی شاعری نے اپنا رویہ مثبت ای رکھیا

اے۔ حالات دی ناسازگاری دے باوجود زندگی نوں سنوارن، زندگی نوں

پیار کرن تے زندگی نوں اپنے نال لے کے ٹرن دا رجحان پنجابی دی

نویں شاعری وچ سبھ توں بوہتا لبھدا اے۔“ (26)

References:

- * Associate Professor, Govt. Waris Shah Graduate College, Jandiala Sher Khan, Sheikhpura
- 1- Akhtar Jafri, Syed, Punjabi Adabi Sinfan (Lahore: Publishers Emporium, Urdu Bazar Lahore, 2013)248.
- 2- Dr. Anwar Sadid- Urdu Adab ki Mukhtsir Tarikh (Lahore: AH Publishers, 1996)292
- 3- Inam-ul-Haq Javed, Dr.- Punjabi Adab da Irtqa (Islamabad: Academy of Literature Pakistan, 1990)357.
- 4- As Above, 358.
- 5- Naveed Shehzad, Dr.- Tawil Punjabi Nazm (Lahore: Baba Farid Ganj Shakar Research Chair Punjab University, 2020)35.
- 6- Meera Ji- Es Nazm Mey (Lahore: Maktba Ilm-o-Irfan, Urdu Bazar 1993)50.
- 7- Sharif Kunjahi, (Poem) Paspai Mashmula Es Nazm mey by Meera Ji, P.49, 50
- 8- Muhammad Akram Saeed, Shayri: Pind ke Shehr (Lahore: Panjand Academy, 1989)20, 19
- 9- Gulbat Mian Muhammad Sajid Bakhsh, Khari Sharif, dated 19-11-2010. Master Muhammad Khaliq, Pera Shah Ghazi High School Mirpur Azad Kashmir 19-11-2010
- 10- Zahid Hussan- Azadi Magron Punjabi Nazm (Lahore: Punjabi Adabi Board, 2011)379.
- 11- Mamluka Virsa Prof. Tahir Farooq (Putar Ismail Zabih)
- 12- Sarfraz Hussain Qazi, Dr.- Naven Nazm (Lahore: Aziz Publishrs, 1987)P.19.
- 13- Muhammad Akram Saeed, Shayri: Pind ke Shehr, P.33.
- 14- Muhammd Akram Tahir- Pothi Kaliyan Ratan di (Lahore: Saad Publications, 1999)21.
- 15- Saleem Kashir- Hawa di Sooli (Lahore: Aziz Publishrs, 1982)B.T
- 16- As Above, P. 79, 80

- 17- Sarfraz Hussain Qazi, Dr.- Naven Nazm,P.17.
- 18- Altaf Qureshi- Akhiyan de Parchawen (Lahore: Aziz Publishrs, 1992)22.
- 19- As Above, P.97
- 20- Paritam Singh Prof.- Punjabi Lekhak Koosh (Chandi Garh: Pooni Star Books, 2002)519.
- 21- Muhammd Sadique- Jamu Kashmir (Jamu: Acadmi of Art Culture & Languages, 1988)27.
- 22- Patn- Salana Magzin (Bhimber: Govt. Degree College, 1989)113.
- 23- Sheraza- Jamu Kashmir (Jamu: Acadmi of Art Culture & Languages, 1989)55.
- 24- Muhammd Saleem Tahir- Tahang Tarail (Lahore: Qutab Minar, 1986) 35, 36
- 25- As Above, B.Title Hafiz Tayib
- 26 Sarfraz Hussain Qazi, Dr.- Naven Nazm,P.17.